

PAP PÉTER ISTVÁN

EGY EMBER, KÉT SZERVEZET – HÁNYFÉLE ÁTMENET? AZ EGRI MDF-ALAPSZERVEZET MEGALKULÁSÁNAK KÉRDÉSEI EGY „KETTŐS ÜGYNÖK” JELENTÉSEINEK TÜKRÉBEN*

Az 1989/90-es magyar politikai átmenettel kapcsolatban többféle narratíva létezik. Ezek között akadnak megalapozott, sokféle nézőpontot érvényesítő tudományos munkák is, de dominánsnak mondhatók egy-egy politikai irányzat emlékezet- és identitáspolitikai érdekeit kiszolgáló konstrukciók is.¹ E változatos szöveg hagyományt áttekintve szembeűnő két általános jelenség: egyfelől a történések szinte kizárólagosan országos fókuszú elemzése, másfelől az események teleologikus tárgyalása. E tanulmány e két körülményt szeretné árnyalni azáltal, hogy bemutatja egyrészt azt, hogy egy adott lokalitásban is megvoltak az átmenet ritmusának sajátosságai (habár teljesen azért nem voltak függetlenek az országos eseményektől); másrészt azt, hogy az átmenet, mint olyan, a kortárs recepciójában cseppet sem volt előre meghatározott, sőt, sokféle – reális vagy vágyott – elágazás és alternatíva létezett.

Mindezen szempontok kifejtéséhez látszólag bizarr helyről szerezhet – bőséges mennyiségben – adatokat a kései krónikás: az állambiztonság, azaz a Belügyminisztérium III/III. főosztályának fennmaradt aktáiból.² Van olyan narratívája az átmenetnek – ezekre halványan utaltam az előző bekezdésben – mely a rendszerváltoztatás immanens részének, sőt, egyenesen mozgatórugójának

* Jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

1 Klasszikus, tudományos „mesternarratíva” például: *Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest 2006. Az emlékezetpolitikai intenciók „megzenésítésére” ld. a „30 éve szabadon” elnevezésű, a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány és a Terror Háza Múzeum által koordinált emlékévet.

2 Az állambiztonsági akták forrásértékéről, és az ide vonatkozó episztemológiai kételyekről ld.: *Rainer M. János: Jelentések hálójában.* Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989. Budapest, 2008., 70-78. Rainer szerint a jelentéseket készítő hálózati személyek legfeljebb csak társszerzőik saját jelentéseiknek, azokat legalább annyira írja a hivatásosok látható vagy láthatatlan pressziója, az ügynök megfelelési kényszere – ezért csak erős korlátozásokkal van forrásértékük. E tanulmányban a kurrens szakirodalom, visszaemlékezések és a sajtó által kontrollálom a jelentésekből kiszűrt információkat, a személyes nézőpont kihangsúlyozásával – és az eseménytörténettel való folytonos ütköztetésével – pedig talán sikerült létrehozni egy olyan értelmezési keretet, mellyel kapcsolatban indokolatlanná válnak az ismeretelméleti kételyek. Az ügynökakták változatos társadalomtörténeti felhasználásáról lásd: *Takács Tibor: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása.* In: *Az ügynök arcai.* Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor. Budapest 2014.

tekinti a titkosszolgálati manipulációt. Az efféle drasztikus állítások aligha igazolhatók teljeskörűen, mindazonáltal annyi valóságnak látszik: mind a szolgálatok hivatásosai, mind a társadalmi kapcsolatok (a hálózat) néhány tagja valóban *megpróbáltak* bizonyos helyzetekben az események élére állni. Sőt, egyes hálózati személyek – mint látni fogjuk – egyenesen a helyi átmenetek kulcsfigurájává léptek elő.

Ennek szellemében jelen munka *kettős metszetben* értelmezi a rendszerváltoztatás egri történetének egy szeletét. Egyfelől az átmenet egyik legfontosabb „alternatív” szervezetének, Magyar Demokrata Fórum helyi csoportja megalakulásának körülményeit dolgozza fel, mindezt azonban egy, a helyi „sejtben” vezető szerepet betöltött személy – aki egyben a III/III. hálózatának is tagja volt – jelentésszövegeinek feldolgozása által. Ekképpen tehát adódik egy esemény-szekvencia, illetve egy személyes megéleltörténet.

Az ügynöki szövegeket használó elbeszélésekben szokás a hálózati személyt fedőnévén hivatkozni. Ezen gyakorlat mellett bizonyos esetekben felhozható ugyan néhány – adatvédelmi és más jogi szempontú, időnként nyomós – érv, esetünkben azonban ezek kevésbé relevánsak. A szóban forgó személy több, mint két évtizede halott; (első házasságából született) gyermekeivel az 1960-as évek óta nem tartotta a kapcsolatot; de talán ami a legfontosabb: már legalább két – e tanulmányban is citált – szakmunka, Standeisky Éva 2014-es tanulmánya³, és Szőnyei Tamás 2012-es kétkötetes, monumentális méretű monográfiája⁴ is megnevezte az illetőt. Ehhez még egy, személyesebb szempont is hozzáfűzhető: a fedőnévvel való hivatkozás mellékhatásként az utólagos elbeszélésben (is) dehumanizálja a jelentésvetőt, hiszen ügynöki szerepe „önálló életre kel”, és egyfajta kizárólagosságra tesz szert. A hálózatba beszervezést azonban, ha van rá mód, célszerű a személyiség és az adott ember életének integráns – bár kétségtelenül az esetek többségében sajnálatos – részeként tekintenünk. Ekképpen volt a hálózati munka *Sándor András*, a különös, ízig-vérig 20. századi „sorsú” bölcsész-újságíró egy bizonyos életszakaszának is elválaszthatatlan része – aki ennek az életszakaszának a legvégén, néhány hónapig egyszerre, párhuzamosan volt tagja egy másik szervezetnek is: az (egri) MDF-nek.

Sándor András – életút és eszmeiség

E tanulmányban ismertetett, mindössze néhány hónapot átfogó, a kádári belső elhárítás hálózati személyeként írt jelentések mögött egy hosszú és kanyargó életút tapasztalata és nézőpontja áll. Talán nem tévedés azt gondolni, hogy ennek az életútnak a vázlatos bemutatásával többet megérthetünk a szűkebben vett tárgyunk szempontjából.

3 *Standeisky Éva*: Egy literátus ügynökről. In: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk.: Horváth Sándor. Budapest 2014.

4 *Szőnyei Tamás*: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 1–2. kötet. Budapest 2012.

Sándor András 1923. július 11-én látta meg a napvilágot Bécsben, erdélyi eredetű, kikeresztelkedett zsidó szülők gyermekeként.⁵ A születés helye természetesen nem véletlen: édesapja a Tanácsköztársaság tisztségviselője volt, így a család az osztrák fővárosba menekült az 1919. augusztusi bukás után.⁶ Innen néhány év múlva az immár román fennhatóság alá került Erdélybe tértek haza, s Sándor András itt is töltötte gyermekora egy részét.⁷ Visszaemlékező írásaiban erről az időszakról egyrészt az egyszerre rettegett és – széles körű műveltsége okán – rendkívül tisztelt apa képe; másrészt a Székelyföld idealizált emlékei a hangsúlyosak.⁸

Az 1930-as évek közepén családjával visszatért Budapestre, s Sándor András itt kezdte meg középfokú tanulmányait, a Madách Imre Gimnáziumban – ahol Sándor aktív tagja lett a cserkészmozgalomnak, és a Soli Deo Gloria református ifjúsági közösségnek.⁹ Identitáskeresésének különösen exponált időszaka volt ez, amit katalizált szembesülése a kor szociális viszonyaival – különös tekintettel a parasztság helyzetére, valamint a feléledő népi írói mozgalommal és az alapvetően antiklerikális édesapjának halálával.¹⁰ A népiekhez való elköteleződése az egyetemi éve alatt láthatólag tovább erősödött: az ELTE bölcsészkarának latin–magyar szaka mellett a Győrffy Kollégium tagja volt; majd a háború alatt harcos antifasisztává, a háborúellenes mozgalmak aktivistájává és a különböző kurzus- és háborúellenes csoportok közeledésének hangadóivá vált.¹¹ Illegális mozgalmakban való részvételéért 1944 elején néhány hónapig munkaszolgálatos volt a keleti fronton.¹²

Mindezeknek megfelelően 1945-től lelkes, sőt, mondhatni naiv „kurzus-építő” lett belőle. Az egyetemi évek alatt megszerzett nyelvismeretét a Szabad Nép újságírójaként, országot járó népművelőként igyekezett a nép felemelésének szolgálatába állítani a fiatal Sándor András, s ebből következően közvetlen kapcsolata volt a pártvezetéssel, amit az is erősített, hogy kezdettől részt vett

5 ÁBTL 2.1.2.-H45907. 1. H adattárban szereplő beszervezési dosszié (ún. 6-os karton).

6 *Czike László*: Sándor András, a szabadgondolkodó. Emlékezés az íróra, esszéekben. Budapest, 2006. 37. Czike kötete a szerző és Sándor András 90-es évekbeli levelezésére épül. Sándor ebben a – részben – egodokumentumban idealizáltan jeleníti meg önmagát és élete egyes stációit.

7 *Czike L.*: Sándor András i. m. 65.

8 *Sándor András*: A történelem elmezavara (Látletek, 1987–1996). Budapest 1997. 8–13.

9 *Czike L.*: Sándor András i. m. 110–112.

10 Uo.

11 *Sándor A.*: A történelem i. m. 8–24. A Győrffy kollégiumos időktől datálható barátsága Fekete Gyulával, az MDF későbbi alapítójával is. A Győrffy Kollégium által kifejtett hatásról ld. *Papp István*: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása vagy tudatos elitnevelési kísérlet. Politikatörténeti Füzetek XXVI. Budapest 2008. 241–317. Az Papp által bemutatott szellemi közeg e tanulmány tárgya szempontjából is alapvetőnek tekintendő.

12 ÁBTL 2.1.2.-H45907. 2.

– mintegy „sajtósként” – Sztálinváros építésében.¹³ A lelkesült tudósításokon túl egy szabályos Sztálinváros-monográfiát is letett az asztalra, amolyan hamisítatlan szocialista realista stílusban.¹⁴ Az elkészült reprezentatív kötet egy tiszteletpéldányát személyesen adta át az ifjú Sándor Rákosi Mátyásnak.¹⁵ (Lásd 1. kép a tanulmány végén.)

Nem tudható, hogy vajon a fokozódó represszió és a gazdaság csődje korábban is elbizonytalanította volna, de az 1950-es évek közepén már Nagy Imre híveként mutatkozik nyilvános írásaiiban – mint a Szabad Nép megannyi munkatársa ekkoriban. Sőt, lelkesültsége abban is tetet öltött, hogy egyik szervezője volt a Petőfi Kör vitáinak.¹⁶

1956-ban aztán tanúbizonyosságát adta, hogy a szocializmus egy megreformált verziójában való hite nem csak pillanatnyi fordulat volt: a forradalom idején a dunaújívárosi események egyik vezetője, sőt, az iparvárosban november 4-e után is kitartó fegyveres ellenállás szervezője volt, melyekért 1958-ban aztán kétszer is letartóztatták, a második alkalmat követően két és fél évet töltött börtönben, majd amnesztiával szabadult 1960-ban.¹⁷

Szabadulása után – nyelvismeretére támaszkodva – a Szerzői Jogvédő Hivatalban dolgozott, majd 1966-tól a Belügyminisztérium III/III. osztály titkos megbízottja (tmb.) „Sárdi”, majd „Stimecz” fedőnéven.¹⁸ Beszervezésének pontos körülményei nem ismertek. Annyi azonban biztos, hogy Sándor megtorlás utáni újrakezdésének alapvető körülményévé vált a hálózati munka.¹⁹ A Szerzői Jogvédő Hivatalban a magyar irodalom külföldi terjesztéséért volt felelős, így ekkoriban nemcsak a belső elhárítás, de – kiterjedt külföldi kapcsolatai

13 Sándor András: Városunk. Egy sztálinvárosi lakos jegyzetei 1952 nyarán. Szabad Nép, 1952. augusztus 20. 3.

14 Sándor András: Sztálinváros. Budapest 1951.

15 Sándor ekkori szerepéről 1989-ben egy sajtóvita is kibontakozott a (Heves megyei) Népújság és az Egri Újság hasábjain. Sárhegyi István: Sztálinváros. Népújság 1989. június 3. 8.; Sándor András – Politikai életrajz. Egri Újság, 1989. június 9. 2.; Sárhegyi István: Politikai életrajz – vargabetűkkel, Népújság, 1989. június 10. 1.; Sztálinváros. Mogyorósi Zsolt és Csóka János viszontválasza. 1989. június 12. 1.; Cs. Varga István: A teljesebb igazságért. Népújság, 1989. június 17. 8. A vitát Sárhegyi István, a Népújság munkatársa robbantotta ki, aki leleplező célzatú cikkeivel támadta az újonnan megalakult egri MDF egyik „veteránját”, míg az MDF és a Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület „fiataljai” védelmükbe vették.

16 Sándor András: A negyedik új esztendő. Szabad Nép, 1954. január 1. 2. Vö. Sándor A.: A történelem i. m. 8–24.

17 Ítélet Sándor András ellenforradalmi bűnyűgyében. Népszabadság, 1958. március 8. 8. A perben 8 év börtönre ítélték. Vö. ÁBTl 2.1.2.-H45907. 2.

18 ÁBTl 2.1.2.-H45907.

19 Sándor András ügynöki magatartását elemzi Szőnyi T.: Titkos írás 2... i. m. 487.; Ständeisky É.: Egy literátus i. m. 336–338. Ehelyütt elegendő annyi: legkevésbé „ügynökként” sokkal inkább „tanácsadóként” viselkedett, akinek a hálózati munka lehetőségét kínál arra, hogy az ilyen-olyan ügyek folyását az általa üdvösnek vélt irányba terelje. Szövegeiben önmagáról is egyes szám harmadik személyben írt.

miatt – a hírszerzés is foglalkoztatta.²⁰ Fő hálózati működési területe azonban – Budapestről való elkerülését követően is – az irodalmi élet, és annak belső viszonyai maradtak.²¹

Még a forradalom előtt alapított családja szabadulása után felbomlott: felesége elvált tőle, gyermekei megszakították a kapcsolatukat vele.²² Sokadik újrakezdésként indult tehát egri karrierje 1973 végén, 1974 elején. Amellett, hogy megismerkedett egy idevalósi, nála jó néhány évvel fiatalabb hölgygel – Bodó Judittal, akit feleségül is vett – a hevesi megyeszékhelyre kerülésében meghatározó volt találkozása Domán Lászlóval, az Egri Dohánygyár vezérigazgatójával: Domán ekkoriban az ország egyik vezető vállalatát akarta csinálni a dohánygyárból, s ennek érdekében bevezette a Dolgozz Hibátlanul (DH) nevű, japán eredetű mozgalmat üzemében, melyhez számos idegen nyelvű szakirodalom lefordítására volt szüksége.²³ Ebbéli minőségében figyelt fel egy egri konferencián tolmácsként dolgozó Sándorra, akit aztán, mint az újonnan létrehozott Információs Csoport vezetőjét szerződtette.²⁴ Sándor szerepe a dohánygyárban meglehetősen széles körű volt: egyfelől Domán személyes tanácsadójaként működött, másrészt az üzem belső kulturális életének egyik szervezője volt, harmadrészt a gyár külkapcsolatainak építésében és ápolásában is kulcsszerepet töltött be.²⁵ Összességében elmondható, hogy a dohánygyárban nagy respektus övezte, és 1983-as nyugdíjba vonulása után is a gyár kollektívájának közelében maradt.²⁶

Ezzel a háttérrel lett alapítója az egri MDF alapszervezetének, azonban a pártból már 1990-ben kilépett. Fokozatosan Csurka István köréhez került közel: 1991-től a Magyar Fórum és a Pest Megyei Hírlap munkatársa, s később a MIÉP-be is belépett; 1997-es haláláig aktív volt, számos – bár egyre marginálisabb – helyen jelentek meg írásai.²⁷ Egerben, a Hatvani temetőben helyezték örök nyugalomra, a gyászszertartást id. Hegedűs Lóránt celebrálta.²⁸

Mindezen életrajzi tények keretezik Sándor András eszmeiségét és politikai gondolkodását, amely az 1980-as évek végén, az MDF alapításakor is meghatározták őt. Mindezek egy önálló tanulmányt is megtöltenének, itt most azonban csak néhány bekezdésben van mód ezekre az ideológiákra kitérni – annál is inkább, hiszen Sándor egy mélyen ideologikus karakter volt, aki az élet minden jelenségét egy-egy nagyobb eszmerendszer részeként értelmezte. Ehelyütt

20 Szőnyi T.: Titkos írás 1. i. m. 110. vö. Ständeisky É.: Egy literátus i. m.

21 Uo., 111–112.

22 Czike L.: Sándor András i. m. 23.

23 Interjú Tarnóczy Tiborral, az Egri Dohánygyár egykori műszaki főosztályvezetőjével.

24 Domán László: Búcsú egy közvetlen munkatársamtól. Egri Dohánygyár 1983. június. 2.

25 Uo. vö. Ständeisky É.: Egy literátus i. m. 336.

26 Műszaki konferencia. Egri Dohánygyár, 1983. augusztus. 1.

27 Czike L.: Sándor András i. m. 70–102.

28 Interjú Tarnóczy Tiborral, az Egri Dohánygyár egykori műszaki főosztályvezetőjével.

lehetetlen egy olyan komplex fogalomrendszert, mint a magyar népiség, kielégítően felvázolni, úgy, hogy e kísérlet ne forduljon reflektálatlan fogalomhasználatba, és ezzel ne sorakoztatna alanya gondolkodásmódjának leírására látszólag igazán felületes ideológiai címkéket.²⁹ Azáltal azonban, hogy a tanulmány egyik metszete egyetlen ember (és nézőpontja), mégis szükségesnek látszik egy rövid eszmetörténeti exkurzus, mely által talán e munka további fejezetei is érthetőbbé válnak.

Mind a 23 évet felölelő jelentések szövegéből, mind Sándor saját munkáiból többé-kevésbé körvonalazható egy radikális népi-nemzeti irányultság, melyben különösen hangsúlyos a népi kultúra primátusa – minden mással szemben.³⁰ A vidéki-paraszti lakosság szociális helyzete felett érzett aggodalma alapján az is bátran állítható, hogy mindez egy nagyon erőteljes kollektivistá-antikapitalista alapállással társult Sándornál – bizonyos értelemben marxistának is tekinthető, egy sajátos „káeurópai”, agrárius alapállásból. Mindezt egy jellegzetesen „magyar” egységbe fogta nála a függetlenségi-kurucos hagyomány, és a „mélymagyar”, református (erdélyi) identitás, amely utóbbi azonban nála csak részben volt „bölcsebből való”, de legalább annyira választott, sőt, konstruált identitás.³¹ Zsidó származására ritkán, de reflektált, azt is leginkább egyfajta öngyűlölő beszédmódban: antiszemitizmusa azonban igen komplex volt, hiszen mindenféle „polgári eszmét”, a kozmopolitizmust, a liberalizmust mélységesen el- és megvetette – 1990 utáni publicisztikájában ez egészen szélsőséges nyelvi „megjelenítést” kapott.³² A Harmadik Magyar Köztársaság időszakának korai radikális jobboldala minden toposzát felvonultatta: „világméretű összeesküvés”, a „zsidók által működtetett pénzügyi és kereskedelmi központok”, vagy éppen „a magyar nép kipusztítására tett kísérletek”, s effélék.

Ezek az alapvető beállítottságai másféle nézetekkel és talentumokkal is társultak. A természetjárás, a természetvédelem Egerbe kerülésétől kezdve alapvető fontosságú volt nála – több könyvet is írt a Bükkről, s második, „egri” fedőnevét is efféle indíttatásból választhatta. Mindezek mellett széles körű, klasszikus, görög-latin műveltség és poliglott nyelvismeret jellemezte – legyen szó akár a mediterrán, akár a különböző szláv nyelvekről.

Nem feladat itt Sándor András önképének vizsgálata, két dolgot azonban szükséges aláhúzni. A fent leírt eszmék és ideológiák egyidejű jelenléte egyetlen emberben joggal kelthetnek disszonáns érzéseket a kései olvasóban, Sándor Andrásnál azonban ezek meglehetősen koherenciában álltak egymással, mely

29 Bartha Ákos: Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Budapest 2017. 13–45., különös tekintettel 23–28; ill. Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990. Budapest 2012. 9–29. E sorok írója a populizmusfogalomtól markánsan elkülönített „barthai” álláspontot véli elfogadhatóbbnak.

30 Sándor A.: A történelem i. m.

31 Ständeisky É.: Egy literátus i. m. 320–328.

32 Uo. 329–335. vö. Czike L.: Sándor András i. m.

koherencia középpontjában az elvont magyar népi szellem állt. Akármilyen ordas eszmék, személyes és morális vereségek szegélyezték is pályáját, a népe iránti őszinte – és kissé fontoskodó – aggodalma megmutatkozik írásaiban.

Protoszervezetek

„A tmb. a rendkívüli találkozót azért kérte, mert Egerben két olyan egyesület létrehozásáról, illetve megalakulásáról szerzett információkat, melyek jellege és a benne résztvevő személyek összetétele – megítélése szerint – állambiztonsági szempontból figyelmet érdemel.”³³

Sándor András jelentéseiben 1988 legelejétől vannak utalások az egri „másként gondolkodók” szervezkedéseiről.³⁴ A kialakuló ellenzéki, félellenzéki csoportosulások elsődleges kontextusa a szövegekben azonban nem korlátozódik csak helyi kérdésekre, hanem szerzőjük folyamatosan reflektált ezekben az országos közbeszéd fokozatos kitágulására, a májusi pártértekezletre, az országos ellenzékről szivárgó hírekre – egyfelől a saját véleményét is belefűzve a jelentésekbe, másfelől a tartótisztje számára is „értelmezve” a történéseket.

A későbbi egri MDF-„sejt” vonatkozásában, időrendben az első protoszervezet a Népfront Klub [sic!], amely megjelenik a szövegfolyamban. Ez a hatalom intézményes keretein belül (Hazafias Népfront, HNF) alakult meg, hasonlóan a korszakban sokfelé megalakuló a reformkörökhöz – pártbéli, vagy párthoz közeli értelmiségiek fóruma a korlátozott mederben végrehajtandó változásokért. 1988 februárjában így írt erről Sándor András: *„Egerben alakulóban van egy úgynevezett Népfront-klub, mely a város értelmiségét hivatott tömöríteni, összefogni. A városi Népfront támogatásával jelenleg folynak az előkészületek. A hónap végén lesz egy megbeszélés, melyen a konkrét szervező munka beindítását, az aktuális teendőket vitatják meg. A szervezésben aktívan részt vesz Sándor András, Korompai János, Molnár István városi Népfront titkár.”³⁵* Ha a három említett szereplőt megvizsgáljuk, hirtelen megtelik értelemmel a megelőző évtizedekben kiüresedett népfrontfogalom: Korompai János Eger híres szociáldemokrata vezetőjeként volt közismert, már az 1945-öt követő években is; Molnár István ifjú, de dogmatikus kommunista volt; míg Sándort joggal tekinthetjük – mint az előző fejezet is illusztrálta – a népi gondolat megjelenítőjének. Ez a formáció alighanem a korabeli hatalom és a kommunista vezetés számára is elfogadható lett volna a politikai változások kerete gyanánt – országszerte.³⁶ Néhány héttel később

33 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 271.

34 Tematikai szempontból ezek a szövegrészek markánsan új elemek, hiszen Sándor a korábbiakban főleg az irodalmi (köz)életéről, külföldi kiküldetéseiről, illetve az egri dohánygyár belső életéről és annak külkapcsolatairól készített jelentéseket.

35 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 266.

36 Hasonló terveket fogalmaztak meg ekkoriban a „hatalom sáncain” belül is, melyet szokás „bevonási taktikának” is nevezni. Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 165.

már arról tanúskodnak Sándor szavai, hogy „hozzákezdtek a Népfront-klub [sic!] szervezéséhez, amely város értelmiségének kíván fórumot teremteni.”³⁷ Mindezek mellett hangsúlyozta a klub önigazgató illetve vitaklub jellegét.

A januári és februári jelentésekben vázolt előkészületek után végül 1988. március 10-re tűzték ki a Népfront Klub alakuló ülését, amelyről és az oda vonatkozó tervekről Sándor hosszabban beszámolt egy nappal korábbi jelentésében.

„1988. március 10-én 17,00 órakor kerül sor az egri Népfront Klub első, alakuló összejövetelére a Hazafias Népfront városi szervezete székházában. Erre mintegy 60 főt hívtak meg a szervezők. Elkészítették a működés tervzetét is, melyben meghatározták a klub célját, a tisztségviselők szerepét, a tagsággal járó jogokat és kötelezettségeket.

A tervek szerint lenne egy elnök, mely tisztséget Harmath László nyugalmazott építész töltene be. A titkári tisztségre Sándor Andrászt jelölik, míg az ún. háznagy egy Simon nevű, a Városi Népfrontnál dolgozó nyugdíjas lenne. Elképzeléseik szerint a társadalom minden rétegéből összejövő emberek nyílt és szabad vitafórumává akarják tenni ezt a klubot. [...]

A szervezőknek van egy olyan elképzelése is, hogy a Demokrata Fórum hatását megelőzendő, annak ellenzéki ellenséges törekvéseit gátló, kompenzáló vitaszellemet alakítsanak ki, mely azonban nem zárná ki azt, hogy mindenki szabadon kifejtthesse véleményét. Sándor András egy beszélgetés kapcsán a klub célját és működését illusztrálva kifejtette, hogy a betegségek megelőzése érdekében a védőoltások hatóanyaga maga a betegséget okozó baktérium, csak lényegesen legyengített formában. A klub tehát egy ilyen »legyengített baktérium« lenne az ellenzéki ellenséges nézetek terjedésének megelőzésére.”³⁸

E szöveg a klub megalakulásának körülményen túl további két fontos részletre is rávilágít. Egyrészt jól illusztrálja a Sándor András – és még számos, népi-ként jellemezhető értelmiségi – által használt írói, publicisztikai nyelvezet egy alapvető sajátosságát: az organikus hasonlatot. Az emberi testhez, az egészséghez és a betegséghez kapcsolódó példák, szóképek használata plasztikusan mutatkoznak meg ebben a néhány sorban: ezek szerint az MDF – „ellenséges ellenzéki”³⁹ nézeteivel – a vírus, a Népfront Klub pedig, a maga konstruktív-nak mondott vitaszellemeivel az oltóanyag, amely formailag hasonlatos ugyan az MDF-hez, de nem ellenséges a szocialista rendszerrel szemben. E nyelvi tényező és hasonlatvilág ugyanakkor egy nagyon is valóságos jelenséget ír le: az értelmiség egy jelentékeny része – helyben és országosan is – nem látván

37 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 269

38 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 272–273. A Népfront Klubról szóló jelentésekkel és ennek Sándor András általi interpretálásával Szőnyei Tamás is foglalkozik röviden: „Eldönthetetlen, hogy „Stimecz” valóban ki akarta-e fogni a szelet az ellenséges vitorlákból, avagy az állambiztonsági szolgálat megnyugtatóra szánta jelentését, miközben civilben maga is egyre aktívabban vett részt a közéletben.” Szőnyei T.: Titkos írás 2... i. m. 1015

39 Ez a volt a leggyakoribb, a hatalom – így az állambiztonság hivatásosai által is – használt jelző az újonnan létrejövő szervezetekre.

előre a kibontakozó politikai változás lehetőségeit és esélyeit 1988-ban, de talán még 1989 első negyedében sem helyezkedett szembe a szocialista rendszerrel, sőt, még az MSZMP hatalmi monopóliumával sem, hanem – mint az egyidejű kifejezés, a „modellváltás” is mutatja – a rendszeren belüli valamiféle korrekcióért szállt síkra.

A Népfront Klub mellett azonban – szintén 1988 márciusában – létrejött egy másik, a „hatalom sáncain” kívüli új csoportosulás is: a Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület (RZsKE). Sándor András beszámolója szerint *„Ennek fő szervezője Szabó Pál újságíró, aki korábban az Ifjúsági Házban dolgozott. Jelenlegi tagságuk gerincét főleg fiatalok, a főiskola történelem-népművelés szakos hallgatói alkotják.”*⁴⁰ A Remenyikkel kapcsolatos szövegek számos érdekes tényre világítanak rá. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a fiatalabb generációk nyíltabban és előttelezettebben álltak az átmenethez. Másrészt az is látszik, hogy Sándornak volt valamelyes tekintélye ebben a közegben: műveltsége, kora, 56-os előélete ezt megalapozta Szabóék szemében – ez a tisztelet azonban nem került viszonzásra Sándor jelentéseiben, sőt, erős paternalizmus és némi lekicsinylés érzékelhető.

„Az alakuló ülésre Szabó meghívta Sándor Andrást is, akit az egyesület elnökének szerettek volna megnyerni (Sándor András erre még nem adott végleges választ). Ugyanakkor felhívta a résztvevők figyelmét arra, hogy az egyesület csak úgy lesz életképes, ha megfelelő értelmes célkitűzések megvalósítását szolgálja. Ezért szükséges az alapszabályban konkrét célok megjelölése.

*Erre a felvetésre reagálva az egyik résztvevő, Mandák Attila egri lakos, a TIGÁZ dolgozója kijelentette, hogy a jelenlegi helyzetben senki ne várja a fiataloktól „ilyen” nevelés mellett értelmes, konkrét célok meghatározását, egyébként is a fiataloknak elégük van az ilyenfajta „zászlókból”. Hasonlóképpen nyilatkozott Sziklay Árpád egri lakos is. Mindkettejük megnyilvánulásán, magatartásán érződött, hogy törekvésük arra irányul, hogy az egyesületet az ellenzéki, ellenséges nézetek terjesztésének színterévé tegyék. A tmb. véleménye szerint Sziklay magatartása egyértelműen párhuzamba állítható Csurka István magatartásával.”*⁴¹

Egyértelmű, hogy a RZsKE-ben a Népfront Klubnál radikálisabb, a fennálló renddel való élesebb szakítást kívánó program, elgondolások fogalmazódtak meg, melyeket Sándor érzékelhetően elítélt. Hogy ebbéli véleménye jelentéseiben így megjelent, az nyilván nem független attól az erős – külső és belső – megfelelési kényszertől, amely a hálózati munka egyik alapvető velejárója – mindezek ellenére sincs okunk kételkedni abban, hogy Sándor András ekkoriban valóban bizonyos mértékig ódzkodott az efféle stílustól.

A tartótiszt, Tarjányi Tibor „veszélyérzékelése” mindazonáltal éles maradt, és – mint utóbb kiderült, joggal – tartott ezen csoportok és az országos mozgalommá terebélyesedő MDF összekapcsolódásától. Már a Népfront Klubról

40 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 271.

41 Uo. 272. Komoly disszonancia érzékelhető egyébként, ha összevetjük az 1990 utáni Sándor András-életúttal: itt Csurka István még egy „ellenséges ellenzéki”, egy bajkeverő (Sándor más szöveghelyeken is így értekezik róla), Sándor ugyanakkor később a Magyar Fórum állandó publicistája volt.

szóló februári hírmorzsák kapcsán is világossá tette Sándor András számára, hogy ebbéli minőségében is számít rá: „Ehhez kapcsolódva feladataként határoztam meg, hogy szerezzen értesüléseket a Demokrata Fórum további sorsát, a szervezők elképzeléseit illetően.”⁴² Sándor ennek a következő hónapokban eleget is tett – mint az MDF egri alapszervezetének egyik alapítója.

Az átmenet „eszkalációja”

Az általam protoszervezet szakaszaként értelmezett periódus nagyjából 1988 nyarán lezárható. Létrejött a későbbi MDF két azon pólusa, amely helyben, de országosan is meghatározta a későbbi kormánypárt jövőjét. A tartótiszt lakonikus tömörséggel foglalta össze az 1988-as tavasz ide vonatkozó történéseit: „Az egyesület és a klub működését hálózati úton ellenőrizzük. Az ellenzékkel kapcsolatos információról tájékoztatjuk a Központi Osztályt. Stimecz fn. tmb. vegyen részt a Közművelődési Egyesület és a Népfront Klub összejövetelén, a tapasztalatról számoljon be. Budapesti kapcsolatai felhasználásával szerezzen információkat a Demokrata Fórum tevékenységéről, lehetőségeihez mérten próbáljon résztvenni rendezvényein.”⁴³

1988 tavaszának, egyben a magyar átmenetnek is az egyik legfontosabb, országos jelentőségű eseménye volt az ún. májusi pártértekezlet – ekkor váltották le az MSZMP főtitkári tisztségéből Kádár Jánost, és kerültek immár visszavonhatatlanul előtérbe a párt reformerei.⁴⁴ Ez az esemény hangsúlyosan megjelenik Sándor András beszámolóiban is: értékeli a történeteket, elemzi annak helyi hatásait. E sorok egyfelől felmutatják a heves megyei küldöttséget reformellenes beállítottságát, és annak a pártértekezleten tanúsított visszasságait, különös tekintettel az előre megbeszélte hozzászólások kérdésében, melynek kapcsán Sándor egykori dohánygyári főnöke, a küldöttségben helyet kapott – és ott inkább reformer nézeteket képviselő – Domán László is megsértődött.⁴⁵ (Sándor mindazonáltal lelkesülten regisztrálta, hogy Nyers Rezső és Pozsgay Imre bekerültek a párt Politikai Bizottságába.) A két egri alternatív szervezet összefüggésében Sándor külön hangsúlyozta a megyei és a városi pártvezetők keményvonalasságát, akik szerinte ezért helyben (is) lassítják a reformfolyamatot, és „visszatartják a helyi sajtóban az avval kapcsolatos pozitív híreket”.⁴⁶

Annak ellenére, hogy 1988 nyara az országos ellenzék vonatkozásában mozgalmas volt – ekkoriban zajlottak a romániai falurombolás, illetve a bős-nagy-marosi vízlépcső elleni tiltakozások (és amelyeket jelentései alapján Sándor

42 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 270.

43 Uo. 274.

44 Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 130–138.

45 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 275.

46 Uo. 276.

András leginkább aggodalommal kísért) – ez az időszak az egri ellenzéki és féllenzéki szervezetek szempontjából „uborkaszezon” volt. *„Az egri egyesületek – Népfront Klub és a Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület – háza táján jelenleg csend honol. A Népfront Klub legközelebb ősszel tart összejövetelt, a szabadságok miatt. A Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület nem tud igazán beindulni. Szabó Pál hiába fáradozik, nem tud maga mögé felsorakoztatni jelentős számban embereket. Ez elsősorban azért van, mert programjaira nincs igény, **nincs Egerben igazán ellenzéki beállítottságú értelmiség.**”⁴⁷*

Néhány héttel később – amellet, hogy a pangás tényét a Népfrontklub vonatkozásában is regisztrálta – hasonlóképpen írt a RZsKE-ről: *„Az egri Népfront Klub a nyári szabadságokra tekintettel jelenleg szünetelteti összejöveteleit. Legközelebb szeptemberben tartanak foglalkozást, melyen az alkotmánnyal kapcsolatos jelenlegi problémákat szándékoznak megvitatni. A Remenyik Zsigmond Közművelődési Egyesület szinte »halódik«. A főszervező Szabó Pál családi problémái miatt – elvált, korábbi munkahelyén felmondott – nem tud foglalkozni az egyesület ügyeivel. Főiskolás segítői nincsenek Egerben. Összességében nem sok jövőt jósolnak az egyesületnek.”⁴⁸*

A nyár folyamán, köszönhetően a már említett budapesti tüntetéseknek is, az ellenzék által generált közbeszéd keretei kitágultak, s ez a kitágulás szeptember folyamán erőteljes hatást gyakorolt a helyi értelmiségi szervezetekre – és személyesen Sándor Andrásra is. Ez a fordulat Sándor András 1988. szeptember 20-i, kézírásos jelentésében jelenik meg: régi barátja, Fekete Gyula meghívására részt vett az MDF szeptember 10-i, esztergomi (Labor Műszerművekben rendezett) országos fórumán.⁴⁹ Szövegeiben érződik, hogy imponált neki a számára érzékeny témák (ökológia, környezetvédelem, Bős-Nagymaros, határon túli magyarság) hangsúlyossága, ugyanakkor a gyűlés hangnemét kritikusnak, de konstruktívnak és felelősségteljesnek értékelte. Mint írta, a jelen lévő 680 fő *„magas szellemi színvonal”*-ról tanúskodott: az értelmiségi seregszemle valószínűleg elbűvölte Sándort: *„A jelenlévők nagy részének a párt értelmiségét kellene alkotnia, ha el nem idegenítették volna őket.”⁵⁰* Jelentésében saját magáról is ír, sajátos öniróniával és skizoid reflexekkel: *„Megjelent és fel is szólalt viszont az utóbbi időben aktivizálódott Sándor András, aki, úgy látszik, óvatosan megvárta, hogy a fórum legálissá váljék.”⁵¹*

Az esztergomi tapasztalatai arra ragadtatták Sándort, hogy jelentésében nagy ívben összefoglalja MDF politikai alapállását: *„A szocializmusnak az a sztálini modellje, amelyen a szocialista országok jelenlegi politikai berendezkedése is nyugszik, életképtelen és káros. A fórum nem ellensége a kommunista pártnak, ha a kommunista párt lehetővé teszi más pártok létezését is. A vezető szerep mindig*

47 Uo. 278. (A jelentés június 28-i keltezésű) Kiemelés tőlem – P. P.

48 Uo. 279.

49 Uo. 287.

50 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 288.

51 Uo.

attól függ, kinek adják a választók a megbízást. A szocializmus egyetlen elfogadható értelmezése: olyan társadalmi intézményrendszer és szemlélet, amely lehetetlenné igyekszik tenni a társadalmi értékek kisajátítását egyetlen csoport által. Ebbe beleértendő, hogy az állam illetéktelen és nem normális szerepét meg kell szüntetni, a társ. számára biztosítva az önszerveződést.”⁵² Sándor ezzel egy, az átmenet idején nagyon is valóságos attitűd esszenciáját foglalta össze: egy sajátos, féldemokratikus berendezkedés, ahol vannak ugyan más politikai csoportok (leginkább a népi-szocialista MDF), de egy „szocialista koalícióban” vezetik az országot, melyben az MSZMP helye megkérdőjelezhetetlen, legfeljebb a koalíción belüli befolyása lehet egy-egy választás kérdése.⁵³

Éppen ezért Sándor sem ekkor, sem a következő időszakban nem helyeselte a teljes többpártrendszer bevezetését, és óvatosságra figyelmeztetett. „Az MDF-nek van igaza [...], de nem lehet elvonatkoztatni a konkrét helyzettől. [...] Az MDF offenzívában van, és ezt most nem lehet megállítani, noha ez offenzíva [...] sok veszélyt rejt magában.”⁵⁴ 1988. őszén tehát egy, a változásokra nyitott, de a világpolitikai erőviszonyok és a szocializmus vívmányai felett aggódó Sándor András mutatnak a jelentések, aki azonban nyitottá vált a mérsékelt változások és különös tekintettel az MDF irányában, amelyet már nem tartott teljes egészében egy destruktív, „ellenséges-ellenzéki” csoportosulásnak.

Ellentmondásba kerülve korábbi szavaival, 1988. szeptember 21-i jelentésében a RZsKE nagy létszámú és heves vitákat kiváltó üléséről számolt be.⁵⁵ Az egyesület szeptember 15-i, a Hazafias Népfront városi székházában tartott ülésén meglehetősen nyíltsággal kerültek elő a helyi és országos átmenet kérdései, melyeket a kerecsendi Elek István⁵⁶ és a gyöngyösi Komenczi Bertalan⁵⁷ megjelenése és fellépése katalizált. Sándor szövegeiből egy sajátos vita képe bontakozik ki, melyben egyfajta agitátorként mutatja be Eleket és Komenczit, akik az RZsKE tagjait az egri MDF alapszervezet megalakításának szükségességéről győzködik. A tagság többsége végül elhatározta magát erre a lépésre, ezúttal azonban Sándor nem dolgozta bele jelentésébe saját álláspontját, így csak sejthető, hogy a RZsKE fiataljai körében nagy tiszteletnek örvendő Sándor sem ellenezte ezt. 1988 őszére egyértelművé vált, hogy – a hatvanit, gyöngyösit,

52 Uo. 289.

53 Ez a koncepció határozta meg a Grósz Károly (és az ez ügyben eljáró Fejtő György) tevékenységét is – talán egészen 1989. február-márciusig. Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 110–138. Sándor szavai azonban azt illusztrálják, hogy az efféle elgondolásra az értelmiségi egyes köreiben is volt fogadókészség.

54 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 291.

55 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 292.

56 Elek István tanár, író, publicista. Az MDF alapítója, az átmenet időszakában „közismert” ellenzéki, amit az is jelez, hogy az állambiztonság „F”, azaz „figyelő” dossziét nyitott személyére. Elek később az MDF mérsékelt szárnyának meghatározó alakjává vált, s később ki is lépett a pártból annak radikalizálódó hangvétele miatt.

57 Komenczi az RZsKE-vel párhuzamba állítható gyöngyösi Bajza József Közművelődési Egyesület vezetője volt.

és a kerecsendit követően – az egri MDF meg fog alakulni. Az is bizonyosnak látszódott ekkor, hogy mindebben Sándor Andrásnak is kulcsszerepe lesz.

Az egri MDF-alapszervezet megalakulása és közvetlen körülményei

1988 novemberére világossá vált, hogy az Egerben létrejött alternatív csoportosulások egy része – különös tekintettel az előzőekben tárgyalt két egyesületre – új szervezeti formában folytatja tevékenységét, vagyis bekapcsolódik a kibontakozó politikai átmenet egyik legfontosabb szervezetének, az MDF-nek a munkájába. Ennek a „becsatlakozásnak” jól definiálható aktusa volt az egri MDF-alapszervezet alakuló ülése, melyről mint alapító Sándor András részletekbe menően beszámolt.⁵⁸

Mint a tartótiszt által papírra vetett összefoglalóban olvasható, 1988. november 17-én „Stimecz” kérésére rendkívüli találkozót tartottak a „Bástya” fedőnevű „találkozási (T) lakásban” az egri MDF-„sejt” előző napi megalakulásának tárgyában. Beszédese, hogy ezt megelőzően Sándor gyakran csak napokkal, hetekkel később számolt be az eseményekről, ezúttal azonban szükségét érezte, hogy már az alakuló ülés másnapján találkozzanak. Ennek megfelelően, az idő rövidege miatt Sándor ez alkalommal nem is készített sem kéz-, sem gépírási beszámolót, szavai a tartótiszt tolmácsolásában, a találkozó után a rendőrségen legépelte formátumban olvashatóak.

„1988. nov. 16-án Egerben megalakult az MDF helyi szervezete. Az alakuló összejövetelre az »Arany Oroszlán« borozó külön termében került sor. Kb. 30-40 fő volt jelen. Az alakuló ülés összehívását Szabó Pál egri lakos kezdeményezte. Olyan – korábban már látókörbe került – személyek is jelen voltak, mint Csóka János és Mogyorósi Zsolt főiskolai hallgatók, Fidesz tagok, Széll Lászlóné egri lakos, Elek István F dossziés kerecsendii lakos, Herceg László dr., orvos stb.⁵⁹ Az alakuló ülés normális mederben, szélsőségektől mentesen zajlott. Nem volt tapasztalható párt vagy kormányellenes megnyilvánulás. A jelenlévők elfogadták azt az MDF országos vezetősége által kinyilvánított alapelvet, hogy az MDF nem ellenzéki és nem kormánypárti.”⁶⁰

58 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 293

59 Az egri szervezet alapító tagjai: Balogh László képzőművész, Benedekfi Vilmos mérnök, Berta Csilla főiskolai oktató, Borhy Imre kisiparos, Csóka János főiskolai hallgató, dr. Farkas Gabriella jogász, dr. Herczeg László orvos, Kelemen István magánvállalkozó, Koós Anna főiskolai hallgató, Kovács Endre főiskolai oktató, Mandák Attila technikus, Mogyorósi Zsolt főiskolai hallgató, dr. Offenbacher Géza jogász, Örsi Tibor pedagógus, Poór Tibor számítógép-technikus, Sándor András író, Szabó Pál népművelő, Szarvas Béla üzemgazdász, Széll László nyugdíjas, Széll Lászlóné nyugdíjas, Szkalák István mérnök, dr. Szokolay Károly főiskolai oktató, továbbá Baráz Csaba, Benkő Endre, Berecz Lajos, Holló Gábor, Király Gábor, dr. Offenbacherné Czákó Judit, Patrik János, dr. Péchi Dezső, Poórné Táncsics Györgyi, dr. Szokolay Károlyné, Szűcs András, Tompos József, Tóth Gábor, dr. Tresó András. Diktatúrából a demokráciába. A politikai rendszerváltozás Heves megyében. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXII. Szerk. Kovács Ernő. Eger 1994. 115.

60 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 294.

Az egri csoport konkrét helyi célkitűzései is megőrződtek az állambiztonsági aktákban. A lejegyzettek szerint – olyan közhelyszámba menő frázisokon túl, mint hogy „*bekapcsolódni a város közéletébe*” – a városi adónemként funkcionáló településfejlesztési hozzájárulás (teho) módosítása; a városi kábeltévé helyzete, valamint az uszoda kérdése voltak a legfontosabb témák.⁶¹

Az efféle alakuló ülések kiforratlanságára és kaotikusságára jellemző, hogy azt ugyan elhatározták, hogy „*bekapcsolódnak a november 26-án Gyöngyösön megtartandó megyei MDF alakuló közgyűléshez*” azonban „*konkrét küldötteseket nem választottak ki, aki tud, az elmegy*”.⁶² Szintén a szervezetlenségre utal, hogy semmiféle vezetőséget (elnök, titkár stb.) nem választottak, és a működési struktúrát sem alakították ki, mindössze egy programszerkesztő bizottságot alakítottak Sándor András vezetésével, melynek a közvetkező ülésre kellett elkészíteni az alapszervezet írott programját.⁶³ A szervezeti bizonytalanság okát Sándor egyfelől bázisdemokratikus alapelvekkel, másfelől a tagság egymás közti kapcsolatrendszerének kialakulatlanságával magyarázta, s kiemelte: a tagság abban állapodott meg, hogy mindig az adott napirendhez legjobban értőknek kell meghatározni az alapszervezet irányvonalát.⁶⁴ Egy héttel később, november 23-án aztán Sándor András saját, előzetes programtervezetét bemutatta tartótisztjének – hamarabb mint bármelyik MDF-es társának. „*A tmb. a találkozó során átadott egy téma-tervezetet melyet az egri MDF szervezet további működése során kíván napirendre tűzni*.”⁶⁵

Az MDF megalakulása azonban nem járt együtt a protoszervezetek megszűnésével, ráadásul új ellenzéki-félellenzéki csoportosulások is alakultak ez idő tájt Egerben. Például november elején éppen Sándor András adott elő az RZsKE-ben az „56-os eseményekről”⁶⁶ – vagyis az átmenet egyik leginkább szimbolikus kérdéséről. „*A pártbizottság részéről kifogás nem merült fel, az előadás tényyszerű, reális volt*” – sietett leszögezni jelentésében Sándor.⁶⁷ November 22-én közgyűlést is tartott az RZsKE is, melynek kapcsán Sándor újfent regisztrálta, hogy az egyesület tagjainak többségét a főiskola történelem-népművelés szakos hallgatói adják, de már olyan helyben ismert és idősebb személyek is bekapcsolódtak, mint például Nagy Sándor tanszékvezető főiskolai tanár,

61 Uo.

62 Uo. 295.

63 Az első intéző bizottság tagjai az Arany Oroszlán-beli megalakuláskor: Sándor András, Szabó Pál, Kovács Endre, dr. Offenbacher Géza, dr. Herczeg László, Benedekffy Vilmos, Patkó József, Dósa László és Borhy Imre voltak. Diktatúrából a demokráciába i. m. 115.

64 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 296.

65 Uo. 297.

66 Uo. 296. A jelentésben értelemszerűen még így szerepel, nyilván egy állambiztonságnak szóló jelentésben – még 1988-ban is – nem volt ildomos forradalomnak, szabadságharcnak – de még (nép)felkelésnek sem, hiszen Pozsgay 1989. januári rádiónyilatkozata előtt járunk – nevezni 1956-ot.

67 Uo.

Remenyik-kutató; Vanapai János nyugalmazott muzeológus, vagy éppen Mikolai Vince római katolikus pap.⁶⁸

Szintén novemberi eseményként rögzítik az akták az Új Márciusi Front egri szervezetének megalakulását. Noha az ÚMF a párt egyik közismert reformszárnyának számított, így is merésznek és különösnek tűnik, hogy az alakuló ülésen Pákh Tibor, egykori 56-os elítélt és közismert aktivista tartott előadást 56-ról, és arról, hogy „az oroszok fizessék meg adósságaikat és rehabilitálják Mindszentyt”.⁶⁹ Sándor András természetesen elhatárolódott Pákh kijelentéseitől, és arról is beszámolt, hogy ezen az ülésen beszélt Szokolay Károly főiskolai tanárral, „aki fordítja és terjeszti Ion Pacepa, a román titkosszolgálat emigráns vezetőjének emlékiratait”, mellyel kapcsolatban Sándor újfent rosszallását fejezte ki.⁷⁰ Úgy tűnik azonban, hogy magát az ÚMF-et, és az „56-os események” hivatalos, párt általi rehabilitálását maga is támogatta – és ezt értésére is adta az állambiztonság embereinek. Mint írta, a frontban „a párt legprogresszívebb elemei vannak”, akiknek a körében elemi követelésként merült fel „az 56-osok teljes körű, politikai rehabilitációjának igénye”.⁷¹ Mindezek mellett az egri Fidesz 1988. november 14-i megalakulására is kitérnek a jelentések. A HNF városi székházában lezajlott eseményről Sándor meglehetősen rosszindulattal számolt be: „komolytalannak tűnik”, az „ifjúsági programok és koncertek szervezésén kívül nincs témájuk”.⁷²

Látható tehát, hogy az „egri rendszerváltoztatás” 1988 novemberében átlépett a „zajos erjedés” szakaszába, és az új szervezeteken volt a sor, hogy világos és konkrét követelésekkel, igényekkel lépjenek a helyi közélet színpadára.

Program és polarizáció: a második ülés

Az egri MDF megalakulását követő hónapok képezik azt az időszakot, melyben Sándor András sajátos helyzete élesen rávilágít az átmenet jellegzetes struktúrára az adott lokalitásban. A programszerkesztő bizottság vezetőjeként alapvető ráhatása volt a helyi MDF-követelések megfogalmazására (és megszürése); „népfrontos” álláspontja megosztotta, polarizálta a fórum helyi tagságát; „titkos megbízotti” munkája pedig bemutatja azt, miként hatolt be az állambiztonság az átmenetben létrejött ellenzéki, félellenzéki szervezetekbe.⁷³

A november 16-i alakuló ülést követően – mint az előzőekben jeleztem – programszerkesztő bizottságot választottak, amelynek december 1-re

68 Uo.

69 Uo. 286.

70 Uo.

71 Uo.

72 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 294.

73 Más kérdés, hogy ez a titkosszolgálati jelenlét, és az ebből fakadó információ többlet valójában nem került hasznosításra – ekkor már nem következtek belőle titkosszolgálati akciók.

kellett elkészítenie egy vitairatot, melyet a tagság elé kellett bocsájtani az Arany Oroszlánban tartandó újabb ülés keretein belül. Valójában a programtervezetet egyedül Sándor András készítette el, melyet először tartóbizottságához juttatott el, a programszerkesztő bizottságban lévő társainak csak a vitát megelőző napon. (Maga a nyilatkozattervezet, de a későbbi végleges proklamáció sem maradt fenn egészében, sem Sándor András munkadossziájában, sem a helyi sajtóban, így arra csak a programvita leírásából következtethetünk.) Mint december 13-án kelt, saját kezűleg gépelt, közel ötoldalas – választékos szókincséről, szépírói vénájáról és az állambiztonsági munka által (is) kialakított skizoid nyelvi reflexekről tanúskodó – beszámolójában megfogalmazta: „*Informátorom [sic!] belépett az MDF Egerben megalakuló csoportjába és az eddig történekről bőséges tájékoztatást adott. Ez a csoport, bár összesen egy olyan 40-50-es keretben mozog, máris kétfelé hasadóban van. Az elbeszélésből úgy látszik, hogy a csoportot az – úgy mondhatnánk – »mérsékeltek« kezdtek megalakítani, élükön Sándor Andrással, aki, mint hír szerint Fekete Gyula jó barátja, most színre lépett és megpróbál újra politikai szerephez jutni. A mérsékeltek másik figurája Szabó Pál, akit évekkkel ezelőtt az Ifjúsági Házból bocsátottak el, azóta volt a Népújságnál, most állítólag nincs munkahelye.*”⁷⁴ Ezen kívül még név szerint említette Herczeg Lászlót, az egri kórház fiatal orvosát, valamint Csóka Jánost és Mogyorósi Zsoltot, az RZsKE fiatal szervezőit.

Sándor a programnyilatkozat és a szervezet jövőbeli helyzete kapcsán két, ellentétes csoportot mutatott be, melyek közül nyilván azt – azaz a „mérsékelteket” szárnyat – exponálta jobban, melynek ő volt az egyik szellemi vezetője. „*Az informátor szerint ezek be akarnak illeszkedni egy pluralisztikus rendszerbe, amelyben nem vitatják az MSZMP vezető szerepét. Ez látszik abból a programnyilatkozatból is, amit lényegében Sándor András szerkesztett. Ez a nyilatkozat még ellenzékinék sem nevezhető. No most [sic!] ez Sándor Andrászt gyanússá tette a kemény vonal hívei előtt.*”⁷⁵ A „kemény vonal” vezetője Sándor szövegében dr. Kamrás Iván törvényszéki bírósági elnök, „*aki az azonnali párttá alakulást szorgalmazta, és egyedül szavazott a programnyilatkozat ellen. [...] Az informátor szerint ennek ellenére a legjobb barátságban együtt távoztak Sándor Andrással, úgyhogy lehet, hogy megosztják a szerepeket.*”⁷⁶ (Nem világos, hogy az utolsó néhány szóval Sándor egy valós manipulációról ír, vagy Kamrást akarta jobb színben feltüntetni az állambiztonság emberei előtt.) A helyi szervezet radikálisai kapcsán még hozzáfűzte: „*A kemény vonal másik szóvivője egy építőipari brigádvezető a tanácsai építőtől, az informátornak nem sikerült megtudnia a nevét, de ígéri, hogy majd megtudja.*”⁷⁷

74 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 298.

75 Uo. 299.

76 Uo.

77 Uo. Kiemelés tőlem – P. P. Az efféle szavak már-már abszurd módon világítanak rá az ügynöki szövegek tartalmi és nyelvi elemzésének mikrostruktúráira: a jelentés írója itt vajon kinek, miért és hogyan akart megfelelni? Saját eminensségének illetően bizonygatása alighanem korlátozottan tudott csak célba érni – legfeljebb tartóbizottság dicsérhette meg.

Mindenesetre az biztos, hogy „*nagy vita volt: többen követelték, hogy az általános követeléseket, mint többpártrendszer, külpolitikai követelések, munkásőrség felosztatása, vegyék be a nyilatkozatba, de Sándor András jobban bírta szusszal és meggyőző erővel, úgyhogy a kemény vonalnak ez nem sikerült. Végül annál a pontnál került sor szavazásra, amely cigánytanácsot akart Egerben, vagyis a cigánykérdésnek a cigányokkal együtt való megoldását.*”⁷⁸ Ebben a kérdésben 14 igen, 12 nem és egy tartózkodó szavazatot kapott Sándor „cigánytanács” javaslata, így azt végül elfogadták.⁷⁹ A „kemény vonal” továbbá tiltakozott még a Sándor javaslatában lévő más pontok ellen is, mint például az üresen álló tanácsi lakások szociális hasznosítása, a népismeret iskolai tanítása vagy éppen a Népfronttal és az MSZMP-vel való partnerség ellen.⁸⁰ Valószínűleg a vita annál árnyaltabb volt ezen kérdéseket illetően, mint azt Sándor András leírta, egy azonban bizonyos: a „kemény vonal” fel kívánta venni a többpártrendszer azonnali bevezetésének követelését a programpontok közé.⁸¹ Ennek kapcsán Sándor minden kertelés nélkül leírhatta talán legfontosabb mondatát: „*Ebből kitűnik, hogy a kemény vonal – egyszerűen polgári vonal, amely a rendszer teljes elutasítását akarja, és direkt támadó taktikára rendezkedik be. Sándor Andrásnak arra az érvére, hogy az MDF országos elnöksége leszögezte, hogy egyelőre nincs szó párttá alakulásról, egy Lapszic, vagy Lapszitt nevű (az informátor nem emlékszik jól, mert nem akart jegyezni) [sic!] többek helyeslése mellett azt mondta, hogy szembe kell helyezkedni az országos elnökséggel és miért ne lehetne kezdeményezés alulról. Végül ebben a kérdésben is sikerült Sándor Andrásnak 2-3 emberrel többet maga mellé állítania*”⁸², így a többpártrendszer követelése nem került be a hivatalos programba. Sőt, a végleges nyilatkozatra „*olyan rosszízű megjegyzés is elhangzott, hogy ez akár egy MSZMP pártszervezet programja is lehetne.*”⁸³ Végül mégis a programtervezet közel egyhangú elfogadásáról számolt be Sándor András, amelyre azért kerülhetett sor, mer ő maga és „*dr. Offenbacher ügyesen manipulált*” ennek érdekében.⁸⁴ Olybá tűnik a leírásból, hogy a Sándor által készített vitairaton alig változtattak, lényegi adalék csak annyi volt, hogy Szabó Pál javaslatára kiegészítették az MDF 1987. szeptemberi alapítólevelével – ez azonban az elfogadott nyilatkozat hangvételén alig módosított.⁸⁵ Az elkészült dokumentumot

78 Uo. 300.

79 Ha helyesek a leírt szavazatszámok, az egri MDF második ülésén 27 fő vett részt, amely ellentétben áll a korábban emlegetett 40–50 fős nagyságrenddel.

80 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 300.

81 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 300.

82 Uo.

83 Uo.

84 Uo.

85 A lakitelki nyilatkozat sem tartalmazott az átmenet radikális irányultságára vonatkozó mondatokat. Ld.: Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek, 1987. szeptember 27. Szerk. Agócs Sándor – Midvigyev Endre. Budapest-Lakitelek 1991. 177–179. Egyébként az 1987-es találkozáson – természetesen – Sándor András is részt vett, és tapasztalatairól az állambiztonságnak is beszámolt.

eljuttatták az országos és megyei MDF vezetőihez – és Sándor András december 9-én kelt jelentéséhez is csatolta.⁸⁶

Mindezek fényében Sándor értékelte az MDF megyei helyzetét is. A fórum november 26-án, Gyöngyösön zajló megyei gyűléséről – mely párhuzamosan zajlott az MSZMP megyei pártértekezletével – szólva is hangsúlyozta az MDF-ben markánsan megjelenő két irányzatot, és azok sajátosságait, megjegyezve, hogy *„Gyöngyösön barátságosabb a viszony a pártbizottság és az MDF között, mint Egerben, de az is igaz, hogy Gyöngyösön érettebb és megfontoltabb emberek vezetik az MDF-et, idősebbek, mérsékeltebbek, tapasztaltabbak”*.⁸⁷ A megyei gyűlés – az országos elnökség intenciójára – szavazott a párttá alakulás kérdéséről, melyben kiegyensúlyozottak voltak az erőviszonyok az azt támogatók, illetve ellenzők között. Végül a sokadik szavazási kör után a 'nem'-ek kerültek többségbe – a látványos belső megosztottság miatt pedig a megyei gyűlés az elvi nyilatkozat kiadását is elhalasztotta következő ülésére, december 10-re.⁸⁸

Sándor András ekképpen jellemezte az újonnan megalakult szervezet helyzetét, és néhány tagját az 1988-as év végén: *„Az informátor szerint az MDF itt, a megyében és Egerben is kétfelé megy. Legalább kétfelé. A mérsékeltek sem teljesen egyivásúak, Sándor András például olyan, mint egy félig nacionalista, félig marxista mozgalom öreg csatalova,*⁸⁹ *Herczeg László dr. pedig egy politizálás-ellenes technokrata. Szabó Pál idealista, aki csodálkozik, hogy ezzel nem megy semmire. A kemények viszont nem valók a Magyar Demokrata Fórumba, ha az országos elnökség vonalát vesszük alapul.”*⁹⁰ Ilyen körülmények között, efféle véleményekkel érkezett el a fórum – helyben és országosan is – az új esztendőhöz.

Epilógus

Sándor András, mint a BM III/III. főosztályának titkos megbízottja, tevékenységét 1989 elején beszüntette: utolsó jelentése március eleji keltezésű, munkadossziéját május 23-án lezárták.⁹¹ 1989 első néhány hónapja azonban éppen az az időszak, amikor az MDF országosan is, helyben is „színt vallott” az átmenetben elfoglalt helyét illetően – s így erről a folyamatról még Sándor is tudott közölni néhány elszórt információt.

Mind a jelentésekben, mind a helyi sajtóban sorsfordító eseménynek látszik az egeri MDF által 1989. január 14-én, a Neumann Gimnáziumba szervezett ún. „uszodafórum”. Mint emlékezhetünk, az uszoda problémája már a novemberi

86 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 301.

87 Uo. 302.

88 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 302.

89 Kiemelés tőlem – P. P.

90 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 302.

91 310. Vö. Szőnyi T.: Titkos írás 2... i. m. 1016.

alakuló ülésen is az elsők között merült fel: nem túlzás azt állítani, hogy az 1980-as évtized legfontosabb helyi ügye volt egy új és fedett létesítmény megépítése, valamint a régi, téli időszakokban csak rendkívüli kényelmetlenségek árán használható uszoda sorsa.⁹² Ezért, érzékelve a nagyon is valóságos társadalmi nyomást – Herczeg László, a „*politizálás ellenes technokrata*” javaslatára – az MDF a városi tanács szakértőinek meghívásával egy nyilvános fórumot rendezett, s ezzel a gyakorlatban is belépett a városi közéletbe.⁹³ A lakosságnak – az addigaktól eltérően – végre közvetlenül is volt módja információt szerezni az ügyről, sőt, az áldatlan állapotok felett érzett düh is munkálhatott egyesekben, hiszen – a szervezők számára is meglepő módon – több, mint száz érdeklődő jelent meg az eseményen. A tanács „szakértői” azonban – akiket nyilván készületlenül ért az efféle transzparencia – csak közhelyeket, üres lózungokat tudtak mondani, amit viszont nem fogadtak osztatlan lelkesedéssel az egriek: feszült, kiabálásoktól sem mentes párbeszédbe és hatalomellenes kirohanásokba torkollott a lakossági fórum.⁹⁴ A lakossági reakciókon nemcsak a tanács és a párt emberei, de az egri MDF-esek is megütköztek: legkésőbb itt vált világossá mindannyiuk számára, hogy ha szánnak még politikai jövőt szervezetüknek a hevesi megyeszékhelyen, fel kell adniuk társutas – „*sem nem ellenzéki, sem nem kormánypárti*” – álláspontjukat, és – ha nem is a legeléesebb szögben, de – a fennálló renddel szemben kell magukat pozicionálni.

Ezzel párhuzamosan az országos politika szintjén is hasonló jellegű folyamatok zajlottak le: januártól kezdve folyt az ellenzéki szervezetek közös március 15-i megemlékezésének előkészítése, melyben az MDF is részt vett; a forradalom emléknapján tehát – minden politikai és sajtónyomás ellenére – nem az MSZMP, a kormány és HNF múzeumkerti rendezvényén vett részt, hanem a többi „alternatív” szervezettel együtt a rendszerváltoztatás folyamatának egyik legnagyobb hatású tömegrendezvényének szervezője volt.⁹⁵

Fejet hajtva a helyi és országos tendenciák előtt, az egri MDF is a többi ellenzéki szervezettel együtt ünnepelt március 15-én.⁹⁶ Noha Sándor András rosszallását fejezte ki ezt illetően, minden bizonnyal ő is belátta, hogy politikai értelemben nincs más lehetősége a fórumnak.⁹⁷ Sőt, annak ellenére, hogy nem különösebben rokonszenvezett a Fidesszel, utolsó jelentésében – rá jellemző módon, az ügynöki munkát egyfajta tanácsadásként tekintve – arról győzködte tartótisztjét, és rajta keresztül Molnár István egri HNF-titkárt, hogy nem volna

92 Eger, mint ismeretes, ekkor már évtizedek óta a vízisportok városa volt, s több száz fiatal látogatta az uszodát a szabadidő-, és utánpótlássport keretein belül, ekkor már valóban rendkívül rossz körülmények között.

93 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 303.

94 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 304. Az esetről – modoroskodó hangnemben, a feszültséget bagatellizálva – a Népújság is beszámolt: Fórum az uszodáról. Népújság, 1989. január 16. 6.

95 Ripp Z.: Rendszerváltás i. m. 300–301.

96 Előkészületek március 15-re. Népújság, 1989. március 2. 4.

97 ÁBTL 3.1.2.-M-42186/1. 305.

szerencsés egy kisebb félreértés miatt megvonni a Fidesz helyi szervezetétől a HNF városi bizottsága nagytermének – korábban már megígért – használati jogát.⁹⁸

Az átmenet helyi történetében az MDF a későbbiekben is exponálta magát: az 1990-es országgyűlési választásokon ők adták az egri körzet képviselőjét, Szarvas Bélát – aki egyébként szintén része volt a BM III/III. hálózatának.⁹⁹ Az önkormányzati választásokon azonban az akkor ellenzéki SZDSZ főlényes sikert aratott, ezzel pedig a helyi MDF politikai mozgásteret – egyszer, s mindenkorra – leszűkült. Sándor András 1990 júliusában még a helyi MDF-csoport vezetőségi tagja, de egodokumentumainak tanúsága szerint még abban az évben kilépett a pártból.¹⁰⁰ Nincs nyoma annak, hogy akár az „egri rendszerváltoztatásban” játszott, állambiztonsági munkájából fakadó ellentmondásos szerepére valaha is reflektált volna.

Felhasznált szakirodalom és források

- Agócs Sándor – Midvigyev Endre (szerk.): *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek, 1987. szeptember 27. Budapest–Lakitelek, 1991.*
- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) vonatkozó fondjai
- Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből. Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Budapest, 2017.*
- Czike *László*: *Sándor András, a szabadgondolkodó. Emlékezés az íróra, esszéikben. Budapest, 2006.*
- Egri Dohánygyár, 1983. XII. évfolyam, 6. szám, június.
- Egri Dohánygyár, 1983. XII. évfolyam, 8. szám, augusztus.
- Egri Újság, 1989. XXXI. évfolyam, 131. szám, június 9.
- Hegedűs Zoltán (szerk.): *Eger üdve a legfőbb törvény. Az egri rendszerváltoztatás története. Interjúkötet. Eger, 2019.*
- Interjú Tarnóczy Tiborral, az Egri Dohánygyár egykori műszaki főosztályvezetőjével. (Az adatfelvétel időpontja 2019. október 12., az interjú időtartama 50' 20")
- Kovács Ernő (szerk.): *Diktatúrából a demokráciába. A politikai rendszerváltozás Heves megyében. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXII. Eger, 1994.*
- Népszabadság, 1958. XVI. évfolyam, 57. szám, március 8.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 13. szám, január 16.

98 Uo., 306.

99 *Ungváry Krisztián*: *A szembenézés hiánya – Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon 1990–2017. Bp. 2017. 126–129.*

100 *Diktatúrából demokráciába i. m. 116. Vö. Sándor A.: A történelem i. m. 184–188.*

- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 52. szám, március 2.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 129. szám, június 3.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 135. szám, június 10.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 136. szám, június 12.
- Népújság. Az MSZMP Heves Megyei Bizottságának Lapja, 1989. XL. évfolyam, 141. szám, június 17.
- Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990. Budapest, 2012.
- Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet. Politikatörténeti Füzetek XXVI. Budapest, 2008.
- Rainer M. János: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989. Budapest, 2008.
- Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Budapest, 2006.
- Sándor András: A történelem elmezavara (Látletek, 1987–1996). Budapest, 1997.
- Sándor András: Sztálinváros. Budapest, 1951.
- Standeisky Éva: Egy literátus ügynökről. In: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor. Budapest, 2014. 319–355.
- Szabad Nép, 1952. X. évfolyam, 196. szám, augusztus 20.
- Szabad Nép, 1952. X. évfolyam, 228. szám, szeptember 21.
- Szabad Nép, 1954. XII. évfolyam, 1. szám, január 1.
- Szőnyi Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 1. kötet. Budapest, 2012.
- Szőnyi Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 2. kötet. Budapest, 2012.
- Takács Tibor: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In: Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés. Szerk. Horváth Sándor. Budapest, 2014. 107–128.
- Ungváry Krisztián: A szembenézés hiánya. Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon 1990–2017. Budapest, 2017.

Mellékletek

1. kép: Rákosi Mátyás átveszi Sándor Andrástól a Sztálinváros-monográfia tiszteletpéldányát. (Forrás: Népújság 1989. június 2.)

2. kép: Sándor András idősebb korában (Forrás: Czike László: Sándor András, a szabadgondolkodó. Emlékezés az íróra, esszéekben. Budapest, 2006.)

3. kép: az ellenzék március 15-i tüntetése Egerben, a Dobó téren
(A képért köszönet Molnár Dávidnak.)

4. kép: Sándor András sírja és kopjafája Egerben, anyósa, apósa és felesége mellett, a Hatvani temetőben (Saját fénykép)

